

աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՌևԳ. ամի ի երկիրս Կարնոյ, որ է Առգերում, ի գեաւոս Թըւանջ եւ ի դուռս Գանձկայ սուրբ Գէորդայ եւ Տիրայ (մայր) . . .» (Քօսեան Հ. Յ., Յուլ. հայ. Ձեռ. Կարնոյ գիւղերու, Թ. 3. հմմտ. նոյն՝ Բարձր Հայք, Բ., էջ 65) :

5. Տարի մը ետքը՝ 1595ին կը գրուի Ձիթաւոյ գիւղի աւետարանը՝ «... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուական Հայոց ՌևԳ ամի ի հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնա տէր Դաւիթ կաթողիկոսին, որ նստի յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին ի յերկիրս Կարնոյ, որ է Առգրում եւ աստուածապահ գեողն Թըւանջ ի դուռս Գանձկա սուրբ Գէորդայ եւ Տիրամայր սուրբ Աստուածածնիս եւ ատենահաս սուրբ Սարգիս եւ նորաչին սուրբ չորս խորանիս եւ այլ սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ: Եւ առաջնորդ տեղոյս Սահակ ահրի եպիսկոպոսին եւ միաբան ուխտին նորա: Դասակից եւ ընկերակից քահանայք մեր... Յիշեցէք... զանարժան Առաքել գրիչս» (Քօսեան Հ. Յ., Յուլ. հայ. Ձեռ. Կարնոյ գիւղերու, Թ. 15 [անտիպ]. հմմտ. նոյնը՝ Բարձր Հայք, Բ., էջ 131) :

6. Վերոյիշեալ Սահակի օրով 1598ին «... Աւարտեցաւ սուրբ մատեանս որ կոչի Մաշտոց ձեռամբ սուտ անուն յանպիտան տիմար եւ փժուկ գրչի Մինաս սարկաւազի ի թուարեութեան Հայոց ՌևԳ ի հայրապետութեան տեսան սուրբ Էջմիածնայ Դաւիթ կաթողիկոսին, որ նստի յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին: Արդ գրեցաւ սուրբ Մաշտոցս ի յերկիրս Կարնոյ որ կոչի Արգրում եւ աստուածապահ գիւղս Թըւանջ ի դուռս Գանձկա սուրբ Գէորդայ եւ այլ սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ եւ առաջնորդութեան յերկիրս ահրի եւ պանծալի Սահակ եպիսկոպոսին եւ միաբանիցն նորա, ամէն: Դարձեալ յիշեցէք բարեմիտ պրն Պակին, որ մտաւ էած զսէրն Աստուծոյ եւ ետ հալալ ընչից իւրոց եւ գնեաց զսուրբ Մաշտոցս յիշատակ իւր եւ որդւոց իւրոց, զարձեալ յիշեցէք Պակին եւ կողակիցն իւր Թանգ խաթուն եւ որդիքն իւր Մեաիչն, Ալբարն (վրան ուրիշ գրով — նօտրապիւր — եւ կողակից Պուլայ խաթունն) Աւետիան, Դարաման եւ զստերքն սորա Ատի խաթունն, Էգտի խաթունն Նսանայ, զարձեալ յիշեցէք Պակին եւ հայրն սորա Անանիկն եւ կողակիցն Նինիֆարն եւ որդիքն սորա Կարապետն, Կիրակոսն: Դարձեալ յիշեցէք Էգտի խաթունն եւ կողակիցն սորա Մե-

լիտուն որ սապալ սա եղաւ թղթիս զինելոյ ամէն» (Գալէմքեարեան Հ. Գր., Յուլ. հայ. Ձեռ. Mus. Borg. Թ. 72, անտիպ) :

7. «Փառք... Արդ գրեցաւ սուրբ Սաղմոսարանս ի թուարեութիւնս հայկազանց սեռի ՌևԳ (1599) ի հայրապետութեանն Հայոց ազգիս տէր Դաւիթ կաթողիկոսին, որ նստի աթոռն սուրբ Լուսաւորչին եւ այլ դասակից եւ ընկերակից նորա: Գրեցաւ սուրբ տառս... յերկիրս Կարնոյ որ կոչի Առգրում ի գեաւոս Թըւանջ ի դուռս Գանձկա սուրբ Գէորդայ եւ նորաչին Տիրամայր սուրբ Աստուածածնին եւ ատենահաս սուրբ Սարգրսիս...: Եւ առաջնորդ տեղոյ տէր Սահակ արհիւսկոպոս եւ Դուկաս եպիսկոպոս եւ միաբանից սորա քաջ եւ Յիլիսոփա բարունապետս մեր զՄիմէոն յանաղթս, որ եկաւ ի մայրաքաղաքս Առգրում, որ նստի աթոռ եւ ասէ դասս հին եւ նոր կտակարանաց... եւ զՄինաս վարդա» (Թուղթ ինկած, Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2660, Սաղմոսարան) :

8. 1601ին կը գրուի Աւետարան մը «ի հայրապետութեան Պօղոս եպիսկոպոսին, ի կաթողիկոսութեան Մելքիսէթին ի դուռն ժամանակի, զի ելեալ արշաւէ ի վերայ Լեհաց», «յԱրգրում ի գիւղն Թվանջ ի դուռն Գանձկայ սուրբ Գէորդայ»: Գրիչն է Առաքել, բայց կը յիշուի նաեւ Մինաս գրիչ, գուցէ իբրեւ կազմող (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ անուած) :

9. Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՌՁԱ (1632) ամի ի դաւառս Կարնոյ որ է Առգրում, եւ յանուանի գիւղս որ կոչի Թըւանջ ի դուռն Գանձկայ սուրբ Գէորդայ եւ Տիրամայր սուրբ Աստուածածնիս եւ ատենահաս սուրբ Սարգրսիս եւ այլ սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ: Ի հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնա տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսին եւ առաջնորդ տեղոյս Սահակ արհրի եպիսկոպոսին եւ միաբանից սորա եւ զՄինաս նորընծայ բարունապետս մեր, ասի դասս հին եւ նոր կտակարանաց. ամէն: Ես Փրնարս մտաւ ամի ի սէրն Աստուծոյ... եւ... զի սուտանուն Առաքել նկարողս եւ գծաւոս եւ աշակերտն իմ Փաղիգ սարկաւազն, որ շատ աւգնական եղեւ սուրբ Աւետարանիս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան Թ. 148, Աւետարան) :

Յառաջ բերուած յիշատակարաններէն կը տեսնուի որ Գանձկայ Ս. Գէորդ եկե-

ղեցւոյն հովանիին ներքեւ գրչադրութեան արուեստին նուիրուած ու անոր անունը մեղի հասցուցած են Առաքել ու Մինաս :

Այն պարագան որ անոնք եկեղեցին չեն վառարաներ՝ ենթադրել կու տայ՝ որ ան պարզուկ չէնք մը եղած ըլլայ եւ նոյն իսկ հնաչէն եւ այս պատճառով ալ Տիրամայր անուն նորաչին եկեղեցին կը կառուցուէր, թէեւ գիւղին ընդարձակութիւնն ալ գուցէ պահանջը դրած էր նոր աղօթատեղիի մը շինութեան :

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

Aus dem römisch-armenischen Messbuch des Franziskaners Fr. Pontius (1345).

Von Dr. M. A. van den Oudenrijn OPr. Universitätsprofessor in Freiburg (Schweiz).

Im Sommer des Jahres 1344 empfing Klemens VI. in seiner päpstlichen Residenz zu Avignon eine Gesandtschaft, die im Auftrage des Armenierkönigs „Կիւ“ (kilikisch-armenische Umschrift für franz. *Guid*, das heißt *Guy de Lusignan*, Okt. 1342—17. Nov. 1344) und des *Katolikos Mexitar* (1341—1355) über kirchliche Fragen und Hilfe gegen die Mohammedaner zu verhandeln hatte. Auf Verlangen der Gesandten wurde im Winter 1344—1345 eine Übersetzung des „Missale Romanum“ in Angriff genommen, welche im März 1345 fertig vorlag. Der Übersetzer gehörte, wie in der Nachschrift ausdrücklich erwähnt wird, dem Franziskanerorden an. Man hat seinen Namen „Portius“, „Botsius“, „Bôsius“ und „Bonifacius“ (hs. P.: *Պօնոֆաց*) gelesen. In Wirklichkeit hieß er Pontius, wie die älteste Handschrift F (*Պօնցիոս*) und Clemens Galanus (*Փօնցիոս*), Միաբանութիւն I, S. 512 b, richtig überliefert haben. Er dürfte ein Südfranzose gewesen sein. In Südfrankreich kommt nämlich der sonst nicht sehr verbreitete Name „Pontius“ im Mittelalter ziemlich häufig vor.

Fr. Pontius muß vorher in der Orientmission tätig gewesen sein. Schon im Jahre 1339 hatte er eine *Պատմութիւն վարուց Յրանչիսկոսի* (Lebensgeschichte des hl. Fran-

ziskus) in armenischer Sprache verfaßt bzw. aus dem Lateinischen übersetzt, die in einer Abschrift vom Jahre 1359 erhalten ist. Er besaß den Ruf, ein guter Kenner der armenischen Sprache und Literatur zu sein. Die Nachschrift zur Missalübersetzung rühmt ihn als „իմաստուն վարդապետ եւ յոյժ հմուտ Հայոց լեզուին եւ գրոյն“. Wenige Monate nachdem er diese Übersetzung beendet hatte, am 7. August 1345, wurde er zum Erzbischof von Seleucia ernannt. Wohl noch im Herbste desselben Jahres, nicht lange nach seiner Bischofsweihe, muß er Avignon verlassen haben. Denn im Jahre 1346 weilte er wieder im Orient und hatte, wie aus einem Schreiben des Papstes vom 31. Juli 1346 an Erzbischof Wilhelm von *Sultāniyyah* hervorzugehen scheint, auch schon Zeit gehabt, sich daselbst in Schwierigkeiten zu verwickeln, welche bereits eine Denunziation in Avignon veranlaßt hatten. Es handelte sich um die Verbreitung einer wohl schon vor seiner Bischofsweihe von Fr. Pontius übersetzten, dem bekannten Erzbischof *Zaqaria von Artaz* gewidmeten, noch jetzt in mehreren Hss vorhandenen „Մեկնութիւն սուրբ աւետարանին որ ըստ Յովհաննու“ (Auslegung des Johannesevangeliums), welche irrige Lehrsätze über die Armut Christi und der Apostel enthalten soll.

Als Vorlage für seine Missalübersetzung hatte Fr. Pontius ein lateinisches Meßbuch genommen, „aus welchem tagtäglich in der päpstlichen Kapelle die Messe gelesen“ wurde¹. Auch dieser Umstand deutet auf Avignon als Ort der Übersetzung. Und sie ist tatsächlich in Avignon zustande gekommen, nicht in Venedig. Die Lesung „Վենիսն“ bei *Gatrcëan-Tašean*, Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց, S. 472, beruht auf einem Lesefehler. Die Handschrift P, deren Nachschrift a. a. O. im Auszug abgedruckt ist, hat nämlich, Fol. 242 a, nicht „Վենիսն“, sondern „Վենիոն“, und die Hs F hat an der gleichen Stelle „Վենիուն“.

¹ Hs F: ամենեւին ունելով զմիտս եւ զիմաստ գայտմ միայնին, որ յամենայն օր պատարագի ի գաթիլն սուրբ պապին եւ յամենայն գուրդս Հոսմա: Hs P: ամենեւին ունելով զմիտս (korrigiert aus զմիտս) եւ զիմաստութիւնս գայն միայնին, որ ամենայն օր պատարագ կայ ի գաթիլն եւն:

Աստուած Սարաթ (Էն) Աւրհնեալ որ եկն, Էն:

Եւ ապա՝ քահանայ ասէ. Տէր ընդ ձեզ: ՊԽ. Եւ ընդ հոգոյդ քում: Օրեմուս. (աղօթք)

Հայցեմք ի քէն, Տէր սուրբ, Հայր ամենակարօղ եւ յաւիտենական Աստուած, զի զոստքս զայս ձիթենեաց եւ արմաւենեաց, զոր ի նիւթական փայտէ ելանել հրամայեցեր, զոր եւ աղանին դառնալով ի տապանն երբ ի բերան իւր, օր Կ հնել եւ սուրբ Կ առնել խոնարհաբար զիջմամբ կամիցիս, զի ամենայն ոք որ յոտոցս յայտոցիկ առնէ, ընկալցի [fol. 107 b] ի քէն զպաշտպանութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ, եւ եղիցի այնու յօժանդակութիւն փրկութեան մերոյ եւ խորհուրդ շնորհաց քոց, Քրիստոսիւ տերամբ մերով, Էն:

ՊԽ. Ամէն: (Այլ աղօթք) Օրեմուս.

Աստուած՝ որ զգրուեալսն ժողովես եւ զժողովեալսն պահպանես, որ եւ օ[ր]հնեցեր զժողովուրդն որ ընդառաջ ելանովն Քրիստոսի եւ տանէին զոստս ձիթենեաց եւ արմաւենեաց, արդ օր Կ հնեա՛ Տէր զոստքս զայս արմաւենեաց եւ ձիթենեաց, զոր կամին ծառայքս քո հաւատարմաբար տանել ի պատիւ անուան քո: Արդ շնորհեա՛յ Տէր, զի, յոր տեղի տարցին ոստքս այս, բնակիչք այնմ տեղոջն ընկալցին զօրհնութիւնս քո, եւ աջք քո մերժելով զամենայն ընդդիմութիւնս, պաշտպանեցէ միշտ զօրս փրկեաց Յիսուս Քրիստոս, Որդիւ քո, Տէր մեր, որ ընդ քեզ կենդանի, Էն:

ՊԽ. Ամէն: (Այլ աղօթք.)

Աստուած՝ որ աղանոյն հրամայեցեր աւետել երկրի զխաղաղութիւն, բերելով ոստս ձիթենեաց, շնորհեա՛յ, աղաչեմք, զի զոստքս զայս ձիթենեաց եւ արմաւենեաց երկնաին օրհնութեամբ Կ սրբեցես, որպէս զի ամենայն ժողովրդեան քո օգտակար լիցի ի փրկութիւն, Քրիստոսիւ Տերամբ մերով, Էն:

ՊԽ. Ամէն: (Այլ աղօթք.)

Աստուած՝ որ հիանալի կարգաւ խնամոց քոց կամեցար եւ յանշունչ իրացն ցուցանել զկարգազրութիւն փրկութեան մերոյ, պարգեւեա՛, հայցեմք ի քէն, զի ըզմաւոր ժողովս հաւատացելոց քոց փրկական յայտնութեամբ քով իմացին զոր ինչ խորհրդաբար նշանակէ

զդործ՝ ժողովրդեանն, որ այսօր, աղեալ երկնաին լուսովն, ընդառաջ ելեալք Փրկչին մերոյ եւ առաջի նորա տարած [fol. 108 a] եցին զհանդերձս իւրեանց եւ ոստս արմաւենեաց եւ ձիթենեաց: Եւ արդ՝ ոստք արմաւենեացն օրինակեն զՔրիստոս յաղթօղ գոլ իշխանին մահու, եւ ճիւղք ձիթենեացն կերպիւ ինչ ցուցանեն զեղեալ զալուստ հոգեւոր օժմանն: Իմացաւ իսկաբար յայնմ ժամու մարդկան երանելի բազմութիւնն այն՝ զի նոցին զործն օրինակ էր ապաւայիցն, եւ զի Փրկչին մեր, զթացեալ ի վերա մարդկաին թշուառութեանց, կամեցաւ վասն կենաց ամենայն աշխարհի պատերազմել ընդ իշխանին մահու, եւ մեռանելովն յաղթել նմա, եւ վասն այնորիկ այնպիսի իրս մատուցին նմա, որք օրինակէին ի Քրիստոս զյաղթողական զօրութիւնն եւ զառատագոյն ողորմութիւնն: Արդ մեք, կատարեալ հաւատով ունելով զեղեալն եւ զնշանակեալն, նոյն Տերամբ մերով Յիսուսիւ Քրիստոսիւ՝ խոնարհեալ աղաչեմք զքեզ, Տէր սուրբ, Հայր ամենակարօղ եւ յաւիտենական Աստուած, զի ի նմայ եւ նովաւ, որում անդամս զմեզ լինել կամեցար, յաղթեցուք իշխանութեանն մահու եւ փառաւոր յարութեան նորին հաղորդակիցս լինել արժանացուք, որ ընդ քեզ, Էն:

(Այլ աղօթք.)

Հայցեմք ի քէն, Տէր, օր Կ հնեա՛յ զոստքս զայս արմաւենեաց եւ ձիթենեաց եւ շնորհեա՛ զի զոր ինչ ժողովուրդս քո երեւելապէս առնէ այսօր ի պատիւ քո, զնոյնն իսկ հոգեւորապէս կատարեցէ ըզմամբ ջերմեռանդութեան, արիապէս յաղթելով թշնամւոյն եւ յոյժ սիրով կատարելով զդործ ողորմութեանն, Տերամբ մերով, Էն:

Զկնի այսմ՝ քահանայն սրակէ յօրհնեալ չրոյն ի վերա ոստոցն, ասելով.

Յօղեա՛ յիս, Տէր մշտեալ եւ սուրբ եղէց եւ քան զձիւն [fol. 108 b] սպիտակացոյց:

Եւ ապա խնդէ գոստսն եւ յետոյ ասէ. Տէր ընդ ձեզ: ՊԽ. Եւ ընդ հոգոյդ քում: Քհ. Օրեմուս:

(Աղօթք) Աստուած՝ որ զորդիտ (sic) քո զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս վասն փրկութեան մերոյ առաքեցեր յաշխարհ, որպէս զի խոնարհեալ առ մեզ եւ յետոյ կոչեցէ զմեզ առ քեզ, եւ յորժամ նայ զայր յերուսաղէմ

* Zu lesen: գործ ?

առ ի լնուլ զդրեալսն, հաւատացեալ ժողովուրդքն, ընդառաջ ելեալ նմա, հաւատարմաբար ըզմամբ զհանդերձս իւրեանց տարածանէին հանդերձ ոստք արմաւենեաց, արդ շնորհեա՛, աղաչեմք, զի զհանապարհ հաւատոյ պատրաստեցուք նմա եւ բարձցի ի մէջն քար զայթակղութեանն եւ վէմ զլորման, որպէս զի զործք մեր բողբոջեցեն առաջի քո եւ ունիցին զոստք արդարութեան, զի արժանի լիցուք հետեւել նմա, որ ընդ քեզ կենդանի է, Էն:

ՊԽ. [Ամէն]:

Զկնի այսմ երկու կլերիկոսք բաժանեցին զօ[ր]հնեալ ոստքն՝ տալով նախ կարգաւորացն եւ ապա ժողովրդեանն: Եւ մինչդեռ գայն առնեն՝ դասքն երգեն զկցրդնիս զայսպիսի.

(Կցուրդ) Մանգուեք (sic) Երբանցոցն տանելով զոստս ձիթենեաց՝ ընդյառաջ ելեալ Տեառն, աղաղակէին եւ ասէին. ովսաննա ի բարձունս:

(Կցուրդ) Մանգուեքն երբանցոցն զհանդերձս իւրեանց տարածանէին ի ճանապարհին, աղաղակէին եւ ասէին. Ովսաննայ Որդո՞ Դաւթի, օրհնեալ որ եկն յանուն Տեառն:

Եւ թէ կցրդնիս ոչ բաւականացին, կրկնեցին մինչեւ կատարեցին բաժանումն ոստոցն:

Եւ ապա քահանայն ասէ. Տէր ընդ ձեզ: ՊԽ. Եւ ընդ հոգոյդ քում: Օրեմուս:

(Աղօթք) Ամենակարօղ եւ մշտնջենաւոր Աստուած, որ զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս կամեցար նստիլ ի վերա յաւանակի իշոյ, որում [fol. 109 a] ընդյառաջեալ ժողովուրդ բազում զհանդերձս իւրեանց եւ ոստս ի ծառոց տարածանէին ի ճանապարհին, եւ ի փառս նորին սոզմամբ քով աղաղակէին «Օսաննա ի բարձունս», շնորհեա՛, աղաչեմք, զի անմեղութեան նոցա հետեւեցուք եւ յաղթանակին նոցա արժանացուք, Քրիստոսիւ տերամբ մերով, Էն:

ՊԽ. Ամէն:

Յայսմետե՛ կլերիկոսքն երկուս երկուս ելանեն յեկեղեցոյն, եւ ժողովուրդն զհետնոցին, եւ շուրջ գան զեկեղեցեալն եւ երգեն գատրագրեալ կցրդնիս զայս:

(Կցուրդ) Իբրեւ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս մերձեցաւ յերուսաղէմ, առաքեաց երկուս յաղաղակեցին իւրոց եւ ասէ ցնոսա.

Երթայք ի դեղդ, որ առաջի ձեր է, եւ անդէն դտանիցէք յաւանակ իշոյ կապեալ, յորոյ ի վերա ոչ ոք ի մարդկանէ նստաւ: Լուծէ՛ք եւ ամէ՛ք ինձ, եւ թէ ոք հարցանիցէ զձեզ, ասա՛ չիք թէ Տեառն պիտոյ է: Եւ զնացեալ աշակերտքն՝ լուծին եւ ամին զնա առ Յիսուս, եւ արկին զնովաւ զձորձս իւրեանց, եւ նստաւ ի վերա նորա: Յայնժամ ոմանք զհանդերձս իւրեանց տարածանէին ի ճանապարհին եւ այլք հատանէին ոստս ի ծառոց եւ տարածանէին: Եւ որք զկնի երթաին աղաղակէին եւ ասէին. Օսաննայ, օրհնեալ որ զաս յանուն Տեառն, օրհնեալ թագաւորութիւնն զօր մերում Դաւթի, ովսաննա ի բարձունս, ողորմեա՛ մեզ, որդի Դաւթի:

(Կցուրդ) Իբրեւ լուաւ ժողովուրդն եթէ Յիսուս զայ յերուսաղէմ՝ առին ոստս արմաւենեաց եւ ընդյառաջ ելին նմա, եւ մանգուեքն աղաղակէին եւ ասէին. Սայ է, որ զալոցն է ի փրկութիւն ժողովրդեանն, սայ է փրկութիւն մեր եւ աղատիչ Իսրայէլի: [Fol. 109 b] Որքան է սայ, որում սպասեն Աթոռք եւ Տերութիւնք: Մի՛ երկնչիւր, զուստր Սիոնիւր, ահա՛ թագաւոր քո զայ առ քեզ նստեալ ի վերա յաւանակի իշոյ, որպէս եւ զրեալ է: Ողջոյն քեզ թագաւոր, ստեղծօղ աշխարհի, որ եկիրդ ի փրկել զմեզ:

(Կցուրդ) Վեց աւուրբ յատաջ քան զհանդէս զատկին եկն Տէր ի քաղաքն Երուսաղէմ, եւ նմա յատաջ ելին մանգուեքն, որք ունէին ի ձեռս իւրեանց ոստս արմաւենեաց: Աղաղակէին ձայնիւ մեծաւ եւ ասէին. Օսաննայ ի բարձունս, օրհնեալ որ եկիրդ հանդերձ բազում ողորմութեամբ, օսաննա ի բարձունս:

(Կցուրդ) Ժողովուրդք պատահեցան՝ տանելով փրկչին ծաղկունս եւ ոստս արմաւենեաց եւ յաղթողին մահու ետուն արժանի պաշտօն: Ազինքն բերանով օրհնարանէին զմրդին Աստուծոյ եւ ձայնիւ մեծաւ հնչէին ընդ յօղս զովելով զՔրիստոս եւ ասելով. Օսաննա ի բարձունս:

(Կցուրդ) Ընդ հրեշտակս եւ ընդ մանգուեքս զոցին հաւատացեալքս եւ յաղթողին մահու աղաղակեցին. Օսաննա ի բարձունս:

(Կցուրդ) Ժողովուրդք բազում որ ժողովեալ էր ի տօնն, աղաղակէր Տեառն. Օրհնեալ, որ զա յանուն Տեառն, Օսաննայ ի բարձունս:

Եւ ի դառնալն՝ երկուս եւ կամ չորս ի կլերիկոսացն մտանեն յեկեղեցին եւ փակեն

գրուոն, եւ կալով քահանայիցն եւ ժողովրդեանն արտաքս առ դրանն եւ որք ի ներքս են ունելով գերեսս ընդդէմ որոց գոն արտաքս, երգեն եւ ասեն.

Փառք գովութիւն եւ պատիւ եղիցի քեզ, թագաւոր Քրիստոս Փրկիչ, որս դասք բարեպաշտ եւ անմեղ տղաոցն աղաղակէին օտաննա:

[Fol. 110 a] եւ պատասխանեն քահանայքն եւ այլքն արտաքս կացեալքն, երգելով.

Փառք գովութիւն եւ պատիւ եղիցի քեզ, թագաւոր Քրիստոս փրկիչ:

Եւ ապա՝ որք ի ներքս են երգեն զս[տ]որագրեալ փոխերս, կամ գամէնն եւ կամ մասն ինչ, ըստ յօրինման երգեցողին: Եւ կացեալքն արտաքս՝ պատասխանեն ըստ հետեւեալ կարգիս:

Որք ի ներքս են, երգեն եւ ասեն.

Դու ես թագաւոր Իսրայէլի եւ զաւակ ազնուական Դաւթի, որ դաս յանուն Տեառն, ամէնօրհնեալ արքայ:

Եւ պատասխանեն արտաքսուտ.

Փառք գովութիւն եւ պատիւ եղիցի քեզ, թագաւոր Քրիստոս փրկիչ:

Եւ որք ի ներքս են երգեն ասելով.

Ամենայն դասք երկնային գովեն զքեզ ի բարձունս, եւ ի յերկրի ազգք մարդկան եւ բովանդակ ստեղծուածք համանդամայն:

Պատասխանեն արտաքսուտ.

Փառք գովութիւն եւ պատիւ, եւն:

Եւ, որք ի ներքս են, ասեն.

Փողովուրդն Երրանցեաց ելին քեզ ընդ յառաջ հանդերձ արժաւենեօք, իսկ մեք կամք առաջիք քո մեծաւ աղաչանօք, ոստիւք եւ երգօք հոգեւորաւք:

Եւ պատասխանեն արտաքս.

Փառք գովութիւն, եւն:

Եւ որք ի ներքս ասեն.

Մինչ դու չարչարելոցն էիր, նորա քեզ գովութիւն մատուցանէին, իսկ դու այժմ թագաւորես եւ մեք զքեզ օրհնարանեմք:

Պատասխանեն արտաքս.

Փառք գովութիւն, եւն:

Եւ որք ի ներքս ասեն.

Նորայ հաճոացան քեզ, արգ հաճո լիցի քեզ եւ իղձք Չերմեոսանդութեան մերո, զի դու ես թագաւոր բարի եւ անոխակալ արքա, որոց հաճոց է ամենայն բարի:

Պատասխանեն արտաքս.

Փառք գովութիւն, եւն:

Եւ որք ի ներքս.

Նորա էին Երրանցիք վասն դուրջ ի սուրբ յարենէ, իսկ մեք եմք Երրանցիք վասն անցանելո ի չարէ ի բարիս:

Պատասխանեն արտաքս.

Փառք գովութիւն, եւն:

Եւ որք ի ներքս ասեն.

Եղիցուք մեք քեզ [fol. 110 b] յաւանակ եւ դու ի վերա մեր նստեալ, պատուելի քաղաքն Աստուծոյ ընդ քեզ ընկալցի զմեզ:

Եւ որք արտաքս.

Փառք գովութիւն եւ պատիւ եղիցի քեզ թագաւոր Քրիստոս փրկիչ մեր:

Ի ներքուտ.

Զդեցեալ լիցուք պայծառ հանդերձիւն առաքելական վարուց, քեւ ուղղեալ լիցուք զի զքեզ միշտ կրեսցուք:

Եւ որք արտաքս.

Փառք գովութիւն, եւն:

Ի ներքուտ.

Տարածեսցուք զմարմինս մեր քեզ միշտ հնազանդ գորով, որպէս զի առ մեզ միշտ լիցի ընթացք քո անխախտան:

Եւ որք արտաքս.

Փառք գովութիւն, եւն:

Ի ներքուտ.

Եղիցի մեզ յաղթանակ զօրութիւն փոխանակ ոտոց արժաւենեաց, զի ի պատիւ քո յաղթողիք մահու երկեսցուք այսպէս:

Եւ որք արտաքս են.

Փառք գովութիւն եւ պատիւ եղիցի, եւն:

Եւ զկնի այսմ՝ բացեալ զգուռն եկեղեցոյն եւ մտանեն ամենեքեան, երգելով զստեղիս զայս.

Ի մտանելն Տեառն ի քաղաքն սուրբ, մանգունքն Երրանցեաց զյարութիւն կենաց յայտնելով եւ ոտոս արժաւենեաց տանելով աղաղակէին օտաննայ ի բարձունս:

Փխ. Իբրեւ լուան թէ Յիսուս գայր յերուսաղէմ, ընդ յառաջ ելին նմա:

Կրկնի. Եւ ոտոս արժաւենեաց տանելով աղաղակէին, եւն:

Եւ զկնի այսմ սկսանի պատարագն:

In dieser Messe wird bekanntlich die Matthäuspasion gesungen. Im heutigen römischen Ritus wird dieser lange Text auf drei Sänger verteilt, und zwar so, daß einer den erzählenden Wortlaut singt, ein zweiter die Worte Christi, ein dritter die Worte anderer, wo solche in der Leidensgeschichte des Herrn in direkter Rede mitgeteilt werden. Eine ähnliche Rollenver-

teilung scheinen unsere Hss F und P schon vorauszusetzen. In der Hs F werden die vom ersten Sänger vorzutragenden Texte bezeichnet mit „աւ“ (wohl: աւետարանիչն), die vom zweiten mit den Kreuzeszeichen ✝ (wie noch heute im Missale der lateinischen Kirche), die vom dritten mit den beiden Buchstaben „բժ“ (etwa: բարձր ձայնիւ?). In der Hs R wird für die erzählenden Abschnitte die gleiche Abkürzung „աւ“ verwendet. Die Christusworte werden eingeführt mit der Bezeichnung „յս“ (= Յիսուս). Für die dritte Rolle aber hat diese Hs keine einheitliche Bezeichnung. Einmal werden die zu dieser Rolle gehörenden Teile bezeichnet mit „սլ“ oder „սլմ“ (= Պետրոս), ein anderes Mal mit „հր“ (= Հրեայքն) oder mit „սլ“ (= Յուդա) oder mit „սլ“ (= Պիղատոս), je nach der Verschiedenheit derjenigen, deren Worte angeführt werden. Vielleicht wurde diese „dritte Rolle“ von mehreren Sängern vortragen? Die Hs P gibt keine Rollenverteilung.

II.

Offizium am Gründonnerstag.

F fol. 129b—133b; P fol. 82b—86a; R fol. 71a—73b. (Wir geben den Text der ältesten Hs F.)

Fol. 129 b:

ԿԱՆՈՆ Ի ՄԵԾԻ ԱԻՈՒՐ ՀԻՆԳՇԱԲԱԹՈՋՆ

ժամամուտ.

Արդ՝ մեզ պարտ է պարծիլ ի խաչն Տեառն մերո Յիսուսի Քրիստոսի, յորս է փրկութիւն, կեանք եւ յարութիւն մեր, որով փրկեալ եւ ազատեալ եմք:

Փխ. Աստուած ողորմեա՛ մեզ եւ օրհնեա՛ զմեզ, երեւեցո՛ զերեսս քո ի մեզ եւ ողորմեա՛ մեզ:

Եւ ասի. «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ»:

(Աղօթք) Աստուած, յորմէ ընկալաւ Յուդայ զպատիժ պարտաւորութեան իւրոյ, աւագակն զվարձս խոտոյմանութեան իւրոյ, շնորհեա՛ մեզ զնեղորձութիւն քաւութեան շնորհեա՛ մեզ Յիսուս Քրիստոս Տէր մեր ի քո, զի որպէս Յիսուս Քրիստոս Տէր մեր ի ժամանակս [fol. 130 a] չարչարանաց իւրոց ժամանակս վարձուց ետ երկաքանչիւրոցն, այսպէս եւ բառնալով զմոլորութիւն շնորհեա՛ մեզ ի մէնջ եւ առատապէս պարհուրեալքն ի մէնջ եւ առատապէս պարհուրեալքն մեզ զշնորհս յարութեան իւրո, որ ընդ քեզ կենդանի է եւ թագաւորէ, եւն:

Եւ ասի աղօթքս այս միայն եւ ոչ այլ: Պողոսի առաքելոյն ի Կորնթացոց առաջին քրդոյն է ընթերցուածս:

Եղբա՛րք ի ժողովելն ձեզ ի միասին... [fol. 130 b] զի մի՛ ընդ աշխարհի դատապարտեալք [1. Cor. XI, 20—32]:

Մեծի. Քրիստոս եղև վասն մեր հնազանդ միւնչել ի մահ եւ մահու՞ խաչի:

Փխ. Վասն որո եւ Աստուած զնայ առաւել բարձրացոյց եւ շնորհեաց նմա անուն, որ ի վեր է քան զամենայն անուն:

(Աւետարան, որ է ըստ Յոհաննու): Յառաջադոյն քան զոտն զատկի... [fol. 131 a] եւ դուք առնիջի՛ք (= Joh. XIII, 1—15):

Եւ ասի. «Հաւատամ ի մի Աստուած»:

Մատուցումն. Աջ Տեառն արար ինձ զօրութիւն, աջ Տեառն բարձր արար զիս. ոչ մեռայց այլ կեցից եւ պատմեցից զգործս Տեառն:

Ծածուկ աղօթք. Հայցեմք ի քէն, Տէր սուրբ, Հայր ամենահարող եւ յաւիտենական Աստուած, զի նա ինքն արացէ քեզ ընդունելի զպատարագս մեր, որ աւանդեաց այսօր աշակերտաց իւրոց զայն առնել ի յիշատակ իւր, Յիսուս Քրիստոս տէր մեր, որ ընդ քեզ կենդանի է եւ թագաւորէ, եւն:

Եւ ասի բրեքացիոն խաչին «որ զփրկութիւն մարդկային», եւն:

Եւ ասի ի մէջ կանոնին. Հաղորդելով եւ զօրս զերամաքուր հանդիսացուցանելով, ի յոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս վասն մեր մատնեցաւ, այլ եւս զյիշատակս սրբոցն պատուելով, նախ զփառաւորեալ եւ զմիշտ կուսին Մարիամու ծնողին նոյն Աստուծոյ եւ Տեառն մերո Յիսուսի Քրիստոսի եւ զերան[ելի], եւն:

Այլ ի մէջ կանոնին. Արդ՝ զայս նուէրս սպասաւորութեան մերո, այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, զոր ընծանեմք քեզ ի պատիւ այսմ աւուրս, ի յոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս աւանդեաց աշակերտացն իւրոց կատարել զխորհուրդս մարմնոյ եւ արեան իւրոյ, աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի հաշտեցեալ ընկալցիս, եւն:

Այլ ի մէջ կանոնին. Արդ՝ զայս նուէրս սպասաւորութեան մերո, այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, զոր ընծանեմք քեզ ի պատիւ այսմ աւուրս, ի յոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս աւանդեաց աշակերտացն իւրոց կատարել զխորհուրդս մարմնոյ եւ արեան իւրոյ, աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի հաշտեցեալ ընկալցիս, եւն:

Այլ ի մէջ կանոնին. Արդ՝ զայս նուէրս սպասաւորութեան մերո, այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, զոր ընծանեմք քեզ ի պատիւ այսմ աւուրս, ի յոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս աւանդեաց աշակերտացն իւրոց կատարել զխորհուրդս մարմնոյ եւ արեան իւրոյ, աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի հաշտեցեալ ընկալցիս, եւն:

Այլ ի մէջ կանոնին. Արդ՝ զայս նուէրս սպասաւորութեան մերո, այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, զոր ընծանեմք քեզ ի պատիւ այսմ աւուրս, ի յոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս աւանդեաց աշակերտացն իւրոց կատարել զխորհուրդս մարմնոյ եւ արեան իւրոյ, աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի հաշտեցեալ ընկալցիս, եւն:

Այլ ի մէջ կանոնին. Արդ՝ զայս նուէրս սպասաւորութեան մերո, այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, զոր ընծանեմք քեզ ի պատիւ այսմ աւուրս, ի յոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս աւանդեաց աշակերտացն իւրոց կատարել զխորհուրդս մարմնոյ եւ արեան իւրոյ, աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի հաշտեցեալ ընկալցիս, եւն:

Այլ ի մէջ կանոնին. Արդ՝ զայս նուէրս սպասաւորութեան մերո, այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, զոր ընծանեմք քեզ ի պատիւ այսմ աւուրս, ի յոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս աւանդեաց աշակերտացն իւրոց կատարել զխորհուրդս մարմնոյ եւ արեան իւրոյ, աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի հաշտեցեալ ընկալցիս, եւն:

Այլ ի մէջ կանոնին. Արդ՝ զայս նուէրս սպասաւորութեան մերո, այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, զոր ընծանեմք քեզ ի պատիւ այսմ աւուրս, ի յոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս աւանդեաց աշակերտացն իւրոց կատարել զխորհուրդս մարմնոյ եւ արեան իւրոյ, աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի հաշտեցեալ ընկալցիս, եւն:

* Zu lesen ist «մահ» oder «ի մահ». Die Genitivform ist Reminiscenz des Abschreibers aus Phil. II, 8: հնազանդ մահու չափ եւ մահու խաչի:

մենեցուն փրկութեան, այսինքն է այսօր, ա՛ռ [fol. 131 b] գհացն ի սուրբ եւ պատուական ձեռս 5 իւր եւ համբարձեալ, եւն:

Եւ ասի «Գառն Աստուծոյ», բայց համբայր ոչ տացի:

Այսօր պարտ է 6 երկուս նշխարս օրհնել, սր[ն]ց գմինն քահանայն նաշակէ, եւ գմինն պահեսցէ ի սուրբ տեղոյ վասն հետեւեալ աւուրն, յարում ոչ լիցի պատարագ, եւ կամ 7 այլ բազում նշխարս, քէ հարկ լիցի վասն հիւանդաց եւ վասն որոց հաղորդելոց իցեն: Իսկ՝ գարիւնն Քրիստոսի բովանդակ նաշակեսցէ 8:

Յայնմեհտէ կլերիկոսն առժամայն հաղորդեսցին, եւ ապա վնարի պատարագն:

Հաղորդումն.

Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ յետ ընթրեացն ընդ աշակերտան իւր, լուաց զոտս նոցա եւ ասէ ցնոսա. զխէք զի՞նչ արարիւք ձեզ, ես տէրս եւ վարդապետս: Օրինակ մի ետու ձեզ, զի եւ զուք նոյնպէս արասցիք 9: . . . . . [Տէր ընդ] ձեզ:

Պ]ս. Եւ ընդ հոգոյդ քուս՝

Օրեմուս. (Աղօթք)

Կազդուրեալք կենդանարար կերակրօքս՝ ազաչեմք զքեզ Տէր Աստուած մեր, զի զոր կատարեմք ի ժամանակս մերո մահկանացութեան, ժամանեցուք նմին քոին անմահութեան պարգևօրք, որ կենդանի ես եւ թաղաւորես, եւն:

Եւ ասի. «Երթայք, պատարագեցաւ»:

Եւ արձակին եւ երթիցեն առ ի նաշել:

Եւ զկնի ուտելոյն՝ քահանայն ոք եւ զպիւր մի մերկացուցանեն գուրբ սեղանն, ասելով զկցուրդս գայս.

Բաժանեցին զհանդերձս իմ յիւրեանս եւ ի վերա պատմուձանի իմօ վիճակս արկին:

Փ]ս. Աստուած, Աստուած իմ նաեաց առ իս, ընդէ՞ր, եւն:

Եւ ասի փո]ս սաղմոս[ի]ս ի լման:

Բայց գանկակ այլ ոչ հնչեսցի մինչեւ ի մեծի աւուր շարաքոյն ի յիններորդ ժամն: Եւ յետ մերկացուցանելոյն գուրբ սեղանն, ի պա [fol. 132 a] տշանաւոր ժամու, ասնեն նշան տախտակաւ ինչ եւ ժողովեսցին կլերիկոսն առ ի կատարել գպատուիրանն 10 այս-

ինքն զուացումն ոտից ըստ օրինակի Քրիստոսի: Մեծամեծքն լուացցին գոտս փոքրագունիցն, եւ ջնջեսցեն գոտսն դաստառակաւ եւ համբուրեսցեն: Եւ մինչդեռ այն լինի՝ գատարագրեալ երգս երգեսցեն, կամ բովանդակ եւ կամ մասն ինչ ըստ յօրինման երգեցողին: Բայց՝ հիմայ յիւրաքանչիւր 11 ստորագրեալ սաղմոսէ միայն ասի տուն մի եւ կցուրդ:

Պատուիրան նոր տամ ձեզ. զի սիրեսցիք զմիմեանս որպէս եւ ես սիրեցի զձեզ:

Փ]ս. Երանեալ են ամբիժք ի ճանապարհի, եւ ոյք զնան յօրէնս Տեառն:

Կցուրդ. Իրրեւ յարեաւ Տէր յընթրեաց անտի, արկ ջուր ի կոնք մի եւ սկսաւ լուանալ զոտս աշակերտացն. զայս օրինակ եթող նոցա:

Փ]ս. Մեծ է Տէր եւ օրհնեալ է յոյժ ի քաղաքն Աստուծոյ մերո եւ ի լեանն սուրբ նորա:

Կցուրդ. Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ յետ ընթրեացն ընդ աշակերտան իւր, լուաց զոտս նոցա եւ ասէ ցնոսա. զխէք զի՞նչ արարի ձեզ, ես տէրս եւ վարդապետս: Օրինակ մի ետու ձեզ, զի եւ զուք նոյնպէս արասցիք:

Կցուրդ. Յաւուրսն յայնոսիկ՝ կին մի էր ի քաղաքին մեղաւոր: Իրրեւ զիտաց թէ բազմեալ է Յիսուս ի տան Սիմոնի բորոտի, բերեալ շիշ մի եղո աղնուի, կայր յետ առ ոտս նորա, լայր եւ արտասուօքն թանայր զոտս նորա եւ հերով զլիտ իւրո ջնջէր եւ համբուրէր զոտս նորա եւ օձանէր եղովն:

Փ]ս. Հաճեցար Տէր ընդ երկիր քո եւ զարձուցեր զգերութիւնն Յակովբայ:

Կցուրդ. Մարիամ օժ զոտսն Յիսուսի եւ ջնջեաց հերով իւրով, եւ տունն լցաւ ի հոտո եղոյն:

Փ]ս. Տէ՛ր, մի՛ սրտմտութեամբ քով յանդիմաներ զիս եւ մի՛ բարկութեամբ քով խրատեր զիս:

Կցուրդ. Դուք [fol. 132 b] կոչէք զիս վարդապետ եւ տէր, եւ բարիք ասէք, քանզի եւ եմ իսկ: Իսկ՝ եթէ ես լուացի զոտս ձեր տէրս եւ վարդապետս, եւ զուք պարտիք զմիմեանց ոտս լուանալ, զի օրինակ մի ետու ձեզ զի եւ զուք նոյնպէս արասցիք:

Փ]ս. Աստուած աստուծոյ Տէր իսսեցաւ, կոչեաց զերկիր յարեւելից մինչեւ ի մուսա արեւու:

11 Die Hs hat: զիւրաքանչիւր:

Կցուրդ. Սիրեսցուք զմիմեանս, զի սէրն յԱստուծոյ է, եւ որ սիրէ զեղբայր իւր յԱստուծոյ ծնեալ է եւ տեսանէ զԱստուած:

Փ]ս. Որպէս սիրելի են յարկ քո, Տէր զօրութեանց: Յանկա եւ փափաքէ անձն իմ ի դաւիթս քո:

Փ]ս. Զի՞ բարի կամ զի՞նչ վաւելուչ զի բնակին եղբարքն ի միասին:

Կցուրդ. Ուր եւ իցէ սէր Աստուծոյ եւ եղբայրսիրութիւնն, անդ է սրբոցն ժողովն ի միութիւն 12, այլ սէր հաստատուն եւ անխափան: Քրիստոս էջ յերկնից ի փրկութիւն աշխարհի եւ ազատեալ զմարդն ի մահուանէ, օրինակ մի ետ աշակերտացն զի զմիմեանց զոտս լուացեն:

Փ]ս. Աստուած մեր ողորմեա՛ մեզ եւ օրհնեա՛ զմեզ, երեւցոյ զերեսս քո ի մեզ եւ ողորմեա՛ մեզ:

Կցուրդ. Քրիստոս զմեզ ժողովեաց զի փառարանեսցուք զնա, հայցեմք ի քէն, Տէ՛ր, լից զհոգիս մեր Հոգովք սրբով:

Փ]ս. Յարեւելից մինչեւ ի մուսա արեւու օրհնեալ է անուն Տեառն:

Կցուրդ. Կին մի էր ի քաղաքին մեղաւոր, որ բերեալ շիշ մի եղոյ եւ կացեալ յետոյ առ ոտս Տեառն Յիսուսի սկսաւ արտասուօքն թանալ զոտս նորին, եւ հերովք զլիտ իւրոյ ջնջէր:

Փ]ս. Մինչ արքայն դեռ բազմեալ կայր, նարդոս իմ բուրեաց զհոտ անուշից:

Կցուրդ. Տէ՛ր զո՞ւ զոտս իմ լուանաս: Պատասխանի ետ Յիսուս եւ ասէ ցնայ. եթէ ոչ լուացից զոտս քո, ոչ ունիս ընդ իս մասն:

Փ]ս. Դա Յիսուս առ Սիմոն Պետրոս եւ Պետրոս [fol. 133 a] ասէ ցնա:

Եւ կրկնի 13. Տէ՛ր, զո՞ւ զոտս իմ լուանաս, եւն:

Փ]ս. Զոր ես անեմ այժմ, ոչ զիտես, բայց ապա զիտասցիք:

Եւ կրկնի 13. Տէ՛ր, զո՞ւ զոտս իմ լուանաս, եւն:

Փ]ս. Տէ՛ր, մի՛ միայն զոտս այլ զձեռս եւ զլուխս:

Եւ կրկնի. Տէ՛ր, զո՞ւ զոտս իմ լուանաս: Կցուրդ. Եթէ ես, տէրս եւ վարդապետս,

12 Wie aus dem Gebrauch der Partikel այլ hervorgeht, muß hier etwas ausgefallen sein. Ein altes Dominikanerrituale hat an dieser Stelle: Ibi sanctorum est congregatio, ibi nec ira est nec indignatio: etwa: անդ է բարկութիւն եւ ոչ սրտմտութիւն: 13 Hs: կրկնի:

լուացի զոտս ձեր, որքան առաւել զուք պարտիք զմիմեանց ոտս լուանալ:

Փ]ս. Լուարուք զայս, ամենայն ազգք երկրի, ունկնելիւր լերուք ամենեքեան որ բնակեալ էք յաշխարհի:

Կցուրդ. Այսու ծանիցին ամենեքեան՝ թէ զուք իմ աշակերտք էք, եթէ սիրեսցիք զմիմեանս:

Կցուրդ. Մնացեն ի մեզ հաւատ, յոյս եւ սէր, սոքա երեքեան, եւ ի մէջ սոցին մեծ սէրն է:

Փ]ս. Այժմ մնան հաւատք, յոյս եւ սէր, եւ սոքա երեքեան, եւ ի մէջ, եւն:

Կցուրդ. Աւրհնեալ լիցի սուրբ Երրորդութիւն եւ անբաժանելի միութիւն, զի արար ընդ մեզ զողորմութիւն:

Փ]ս. Աւրհնեսցուք զՀայր եւ զՈրդի ընդ սուրբ Հոգոյն. զովեսցուք եւ բարձր արտասուք զնա յաւիտեան:

Փ]ս. Ուր եւ իցէ սէր Աստուծոյ եւ եղբայրսիրութիւն, անդ է Աստուած:

Փ]ս. Զմեզ ժողովեաց ի միասին սէրն Քրիստոսի:

Փ]ս. Արդ ցնծացուք ի նմա եւ խնդասցուք:

Փ]ս. Երկիցուք յԱստուծոյ մերմէ եւ սիրեսցուք զնա:

Փ]ս. Նայեւ մաքուր սրտիւ սիրեսցուք զմիմեանս:

Եւ կրկնի. Ուր եւ իցէ սէրն Աստուծոյ եւ եղբայրսիրութիւն, եւն:

Փ]ս. Տէր աղաղակէ եւ ասէ յըստակ ձայնիւ:

Փ]ս. Ուր եւ իցեն ժողովեալ երկուք կամ երեք ի միասին վասն անուան իմոյ, անդ եմ եւ ես ի մէջ նոցա:

Եւ կրկնի. Ուր եւ իցէ սէր Աստուծոյ եւ եղբայրսիրութիւն, եւն:

Փ]ս. Արդ ժողովեսցուք ի միասին:

Փ]ս. Զզուչացուք զի մի՛ մտօք բաժանեսցուք:

Փ]ս. Ի միջի մերում մի՛ լիցի խոտովութիւն:

Փ]ս. Այլ ընդ մեզ լիցի Քրիստոս Աստուած [fol. 133 b]:

Եւ կրկնի. Ուր եւ իցէ սէր Աստուծոյ եւ եղբայրսիրութիւն, անդ է Աստուած:

Փ]ս. Սէրն է զերազոյն բարիք եւ տուրք մեծագոյն:

Փ]ս. Ի նմա կախեալ է բովանդակ կարգ պատուիրանաց:

5 Hs: ի ձեռս: 6 Hs: պարս է զի... օրհնել: 7 Կամ später eingefügt. 8 Korrigiert aus ճաշակէ: 9 Fünf Rubrikzeilen ausgemerzt. 10 Lat. «mandatum», nach Joh. XIII, 14.

Փխ. Նովաւ կատարի հին օրէնքն եւ նորս :

Փխ. Սէր ի յերկինս հասուցանէ զառ ի նմանէ լցեալսն :

Եւ կրկնի. Ուր եւ իցէ սէր Աստուծոյ, եւն :

Փխ. Որպէս սէրն միացուցանէ զհեռացեալսն, նոյնպէս ատելութիւնն բաժանէ զմիացեալսն :

Փխ. Ձի սէրն ունի կրկին պատուիրան, որով սիրի Աստուած եւ եղբայր :

Եւ կրկնի. Ուր եւ իցէ սէր Աստուծոյ, եւն :

Փխ. Միով սրտիւ աղաչեցուք ցրարձրեալն Աստուած :

Փխ. Ձի տացէ խաղաղութիւն յաւուրս մեր :

Փխ. Ծնորհեցէ հաւատ եւ յոյս եւ զործք բարի :

Փխ. Եւ տացէ մեզ զկցորդութիւն վերին քաղաքացեացն :

Եւ կրկնի. Ուր եւ իցէ սէր Աստուծոյ, եւն :

Փխ. Երանելեացն նմանեցուք զի գՔրիստոս զէմ յանդիման տեսցուք :

Փխ. Այս է անչափ ուրախութիւնն :

Փխ. Եւ մնա յաւիտեանս յաւիտենից, ԱՄԷՆ :

«ՏԵՃԻՎ» ԲԵՌԻ ՍՏՈՐԳԱՐԵՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԵՇԻՆՆԵՐԸ

«Տաճիկ» բառը պատկանում է այն բաների թւին, որոնց ստուգարանութիւնը հեղտութեամբ երեւան չի գալիս, այս է պատճառը, որ նրա մասին արտայայտուել են տարօրինակ կարծիքներ. սակայն արդէն Ք. Պատկանեանը, մանաւանդ Հ. Հիւրջմանը, տալիս են «Տաճիկ» բառի մասին ճիշտ տեղեկութիւններ :

Այսպէս Հիւրջման, իր ստուգարանական բառարանում (Armenische Grammatik, մասն I), էջ 86—87, համադրում է «Տաճիկ» բառը պահլաւերէն *tāčik* (տաչիկ) բառի հետ, որ նշանակում է «արար» եւ «արարական». ապա յիշում է նոր պարսկերէն *tāzi* (թալի) բառը «արարական» իմաստով, որ առաջա-

ցել է քայ (طی) ցեղի¹ անունից *čik* (չիկ) անունից յաւելմամբ, ինչպէս հայերէնում «սաղճիկ»², որին համապատասխանում է նոր պարսկերէնի *sagzi* (սագչի), «sag» բառից, որ հին պարսկերէնի *saka* բառն է (սակացի), ինչպէս նաեւ *rāčik* (ռաչիկ) բառը, որին նոր պարսկերէնում համապատասխանում է *rāzi* (ռալի) բառը՝ «Ռէյ քաղաքացու» նշանակութեամբ (հայերէն՝ ռաժիկ) :

Այստեղ մենք երկուութիւն ենք նկատում. բառը, ինչպէս տեսանք, համադրում է պահլաւերէնի *tāčik* (տաչիկ) բառի հետ, բայց տրւում է ոչ թէ այդ բառի, այլ նոր պարսկերէն «թալի» ձեւի ստուգարանութիւնը :

Արդ, պահլաւերէն *tāčik* (տաչիկ) կամ նորաձեւ արտասանութեամբ *tāčik* (տաչիկ) բառը ունի երկու գլխաւոր նշանակութիւն. 1. արար (միջազեացի) եւ 2. արադավազ, որ կիրարւում է ձիու, ուղտի եւ (որսի) շան համար : Եթէ կապ կայ այդ երկու նշանակութիւններին, դա պէտք է լինի հետեւանք արարների արադաշարութեան եւ ուրեմն երկու դէպքում էլ բառի ծագումն ուղղում է դէպի պահլաւերէն *tāčitan* (տաչիտան) կամ *taxtan* (թախտան) նոյնարմատ եւ նոյնանիշ բառերը, որ նշանակում են «վազել» :

Այս բոլորից յետոյ Յ. Թիրեաքեան, որ յամենայն դէպս Հիւրջմանի ստուգարանական բառարանն ունեցել է ձեռքի տակ, իւր «Արիահայ բառարանում», որտեղ սպասելի էր բառի բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնը, գրում է. «Տաճիկ-նայ. تاجیک [թալիկ] կամ تاجان [թալիկ]. ճիշտ եւ որոշ մեկնութիւն մը չը տեսայ այս բառին. պարսիկները ասով կ'իմանան պարսկաստան սնած մեծցած արարները. իսկ արարներուն առ հասարակ ىزان [թալի] անունը կու տան : Յայտնի է, որ միեւնոյն բառն է» . եւ ուրիշ ոչինչ :

Բառիս վրայ երկար կանգ է առել աղբային հմուտ բանասէր Հր. Աճառեանը իր Արմատական բառարանում, որ ի նկատի ենք ունեցել այն յօդուածը գրելիս :

Բայց ի՞նչ աւրնչութիւն կայ արարների եւ տաճիկների (թուրքերի) մէջ, որոնք երկու բոլորովին տարբեր ցեղեր են :

¹ Այս ցեղից Լիլյանի տուեց իտորով Ապրուկզ Հիւրայի արարական թագաւորութիւնը, սպանելով Նուսան Գ. թագաւորին, որ քրիստոնէութիւն էր ընդունել :
² Հմ. Մ. Խորենացի Բ. Բ. :

Ինչպէս տեսանք, տաճիկ անուանում էին միջազեացի արարները զեռ այն շրջանում, երբ ներկայ տաճիկները մասին ոչինչ յայտնի չէր : Այսպէս Եղիշէն (ա. յեղանակ) գրում է. «Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց գաղատ եւ զաղատորդի եւ յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ. ըստ նմին օրինակի ի վրաց եւ յԱղուանից եւ յաշխարհէն Լիւնաց եւ որ այլ եւս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ, եւ որ այլ եւս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ, եւ որ մերձ ի սահմանս Տաճկաստանի» : — Արարները մահմեդական դառնալը ընդլայնեց «տաճիկ» բառի զաղափարը եւ հետզհետէ տարբեր աղբեր, որոնք մահմեդականութեան ծոցն էին մտել, սկսեցին անուանել նոյն «տաճիկ» անունով. այսպէս «տաճիկ» անուանեցին սելջուկեան թուրքերը, որոնք արշաւել էին արեւմուտք՝ Միջագետք եւ խառնուել էին տեղացի արարներին հետ³. այնուհետեւ հերթը հասաւ Օսմանցոց եւ որովհետեւ վերջիններս մերձաւորութեան հետ ունեցան եւ պատմական կայունութիւն, ուստի «Տաճիկ» բառը սեպակականութիւն դարձաւ նրանց եւ աւելի գործածական դարձաւ մեր ժողովրդի բերնում, քան համապատասխան «թուրք» կամ «օսմանցի» բառերը :

Այս երկու ստուգարանութիւններին գուրդնեց կայ եւ մի երրորդ — ժողովրդական, որ ինքնին ստուգարանական արժէք չէ ներկայացնելով, ցոյց է տալիս, թէ որքան հին է «տաճիկ» յորջորջումը պարսիկներին բերնում արարների վերաբերմամբ :

Բունդահէշը, որ պարունակում է մի շարք տեղեկութիւններ մազըեգական աւանդութեան աշխարհածնութեան, առասպելաբանութեան եւ աւանդական պատմութեան վերաբերեալ, պատմում է⁴ Աւրիմանի վեց պարսի մասին, որ նա ունեցաւ Ահուրա-մազդայի ստեղծագործութեան վեց տարրերի մասը, այն է երկնքի, ջրի, երկրի, բուսականութեան, կենդանիների՝ յանձին նրանց ներսնութեան, կենդանիների՝ յանձին նրանց ներսնութեան, երկրումնիւրից եւ տառապանքներից — երկրումնիւրից եւ տառապանքներից յետոյ յիսուն տարին բոլորելով փոխադարձ յետեւ զգալով եւ ծնում են եօթ վոյգ զաւակներ, որոնց միացումից սերւում է տասն եւ հինգ սերունդ, իսկ ժամանակի ընթացքում՝

³ Տ. Հ. Աճառեանի յիշեալ յօդուածը :
⁴ Գլ. Գ. եւ շար. :

նաեւ ամբողջ մարդկութիւնը : Այդ 15 ցեղերից իննը ցրւում են միւս վեց երկրներին մէջ⁵, իսկ վեցը մնում են Խւանիրասում : «Այն վեց ցեղերից մի զոյգի տղամարդու անունն էր քազ (կամ քաչ) եւ կնոջը քազակ (քաչակ) եւ նրանք զնացին տաճիկներին (արարական) հարթութիւնը⁶ : Ահա ուրեմն որտեղից են սերւում տաճիկները եւ որտեղից է դալիս. նրանց անունը — Գայոմարտի՝ նախամարդու անմիջական սերնդներից :

Անհետաքրքիր չեն նաեւ հետեւեալ տեղեկութիւնները Դահակ (ըստ Ֆէրդուսու՝ Չոհակ) առասպելական թագաւորի մասին, որ Արաքիայից հրաւիրուել էր իշխելու Չամչիդ մեծ թագաւորի փոխարէն, որ յաւակուելու օրէն արեւմուտք՝ Միջագետք եւ խառնուել էին տեղացի արարներին հետ³. այնուհետեւ հերթը հասաւ Օսմանցոց եւ որովհետեւ վերջիններս մերձաւորութեան հետ ունեցան եւ պատմական կայունութիւն, ուստի «Տաճիկ» բառը սեպակականութիւն դարձաւ նրանց եւ աւելի գործածական դարձաւ մեր ժողովրդի բերնում, քան համապատասխան «թուրք» կամ «օսմանցի» բառերը :

Այժմ հարց է առաջ գալիս — տրուած ստուգարանութիւններից ո՞րն ընդունել որպէս ուղիղ : Մի կողմ թողնելով քազի անունն աւանդական բացատրութիւնը ըստ պահլաւական աղբերների վերը յիշած դիտումներով, մենք կանգ կ'առնենք երկու ստուգարանութիւնների վրայ, որոնցից մէկը ընձեռում է «Տաճիկ» բառը որպէս առաջացած *tač* (տաչ) արմատից (եզակի զ. զ. *tačet*), իսկ միւսը՝ կազմուած *čik* (չիկ) անունիցից միացումից քայ) ցեղանունի հետ :

Դրանցից առաջինը կարօտ է «արար» եւ «վազել» զաղափարների մէջ հոգեբանական զուգորդում հաստատելուն, որ ձգտումների հետ է կապուած եւ այդ տեսակէտից գերա-

⁵ Աշխարհը բաժանում է ըստ պահլաւ աւանդութեան եօթն երկրների (Բշար), որոնց կենտրոնում գտնուում է Խւանիրասը :
⁶ Բունդահէշ, գլ. 25, § 28 :
⁷ Միւսմաք Մաշիւս եւ Մաշիօյի եօթն վոյգ զաւակներից մէկի անուն էր :